

ALMÁSI MIKLÓS

Szerelmi praktikák

A salemi boszorkányok
a József Attila Színházban

Amikor először találkoztunk Miller drámájával (1961-ben), még nem vettük észre maradandóságát. Zeittücsöknek tűnt, a macCarthyzmus kritikájának, melyhez a mi magunk boszorkányüldözéseit is hozzágondolhattuk. Most a József Attila Színház elmélyült előadásában érezzük csak meg ennek a drámának feltűnésmentes nagyszerűségét. Feltűnésmentes írtam, mert ez a mű nem hatásvadászó, nem abszurd, nem szürrealista, és még csak nem is akar látványosan politizálni. Mint ahogy Berényi Gábor rendezése sem tesz mást, mint hogy kiemeli e műből a történelmi réteget, hiszen az az utalásrendszer, mely ezt a darabot egy-kor aktuális vádbeszéddé tehetette, már régen elmúlt. S voltaképp ezzel a gesztusával bizonyította a dráma maradandóságát: kevés olyan modern darabot ismerünk, melynek alaprétege, történelmi cselekménye túl tudja élni azt a kort, melyre felhangjaival hatott...

Miller, ahogy írja, már az ötvenes évek előtt is foglalkozott a salemi vérszékelységgel, az ott elrendelt kivégzésekkel, az ördögűzési hangulattal, de sok minden homályosnak tűnt számára, és nemigen látott benne drámai anyagot. A színpadképesség víziója még akkor sem jelent meg számára, mikor a kommunistaüldözések idején, saját környezetében érette meg ennek a mechanizmusnak logikáját. Még mindig hiányzott számára a történetet összefogó drámai erő. Csak mikor a jegyzőkönyvekben Proctor figurájával találkozott, akkor lobbant fel számára a tragédia megírásának lehetősége. Amíg csak olyan figurákat ismert, akik korukban éltek, és elfogadták a kor konvencióit - az ördögökről, a gonosz szellem földöntúli hatóképességéről -, csupán dokumentumanyagok látszott az esemény jegyzőkönyve. Proctorék történetében valami más is megjelent. Ő volt az első ember, aki nemet mondott a vallatásnál, s aki nemcsak saját bűnét tagadta, hanem légből kapott örületnek is bélyegezte az egész bajszát, a vádat és az ördög jelenlétének feltételezését is. Mert Proctor racionalista volt ebben a sötét korban: gépeket fabrikált, s már

jóval a boszorkányüldözés előtt abba a gyanúba keveredett, hogy rossz szellemekkel cimborál, azért tud annyi okos szerkentyűt fabrikálni. Ott is hagyta gépeit, nem akarta provokálni a község lakóit. Ennyi kompromisszumot maga is vállalt. De többet nem lépett. Megmaka-csolta magát, s feltehetően ezért is akasztották fel - legalábbis Miller nem találta meg a jegyzőkönyvekben elítéltetésének egyéb okát. Még a vádat sem.

Persze egy hős még nem dráma, csak a lehetőség. Még hiányzott az a kelepce, mely beindíthatja a színpadi gépezetet. De ez is kibukott a jegyzőkönyvekből. Proctorék feljelentője ugyanis Abigail volt, régi cselédjük, aki tulajdonképpen Elisabeth-et, Proctor feleségét akarta bajba keverni, hogy Johnt, a férfit megkaphassa. „Ez a tény tette lehetővé számomra ennek a darabnak koncepcióját.” Miller önéletrajzi elemzésének egyik legérdekesebb mozzanata ez: bár elvekről, általánosabb társadalmi, sőt politikai kérdésekről akar írni - mindaddig nem lát drámai lehetőséget anyagában, amíg nem találja meg a „földi” mozgatóerőt, a drámai magot, azt a profán szerkezeti indítékot, mely aztán az egész cselekményt hajtani fogja, és mely magyarázni tudja a megszállottság álformáit. Mert Abigail szerelmi megszállottságából tud csak szervesen kinőni a vádaskodás, a vérbíráskodás más természetű megszállottsága. Sok naiv, elvont humanista feltételezés is meghúzódik e szemléletmód mögött - hiszen az igazi politikai machiavellizmusnak nincs szüksége az ilyen „földi” szenvedélyre. S mégis, ennek az epidémiának terjedését, a köznapokat átindázó hatásának egyik mozzanatát sikerült megragadnia.

Berényi ebből a „földi” mozzanatról indul ki. Nem a lelkiismeret nagy árusait, nem a politikai manipuláció szerkezetét keresi, hanem a szinte krimibe rejtett emberi történetet. Ez a tiltott, sőt - mint a későbbiek mutatják - bűnös szerelem, a megszállottság, az elfojtott és ezért agresszív erotika indítja a játékot. Salem szép, ifjú lányai játszanak az erdőben, s velük a megkívánás, valami ismeretlen hatalom is ott kergetőzik. Bár maguk sem tudják még, mi ez - talán Abigailt kivéve -, de átadják magukat neki, s közben maguk is félnek hatalmától, miközben mindenkiben ellenséget látnak, akiről úgy vélik: észrevette játékaikat. Ez az érthetetlen megkívánás, mely nem tud természetes partnerre és kielésre találni, mely csak ott feszül játé-

kaikban, ez robbantja rájuk a szörnyűséget is. A lányok nem merik bevallani, hogy valami tilos játékba felejtkeztek, s azt még kevésbé, hogy Abigail szemet vetett Proctorra, mert már övé is volt néhányszor, s most el akarja venni, életre-halálra. Nem akarják bevallani, hogy ha játékból is, de annak felesége ellen is kerestek segítséget gyermekét varázslataikban.

Ez a motívum, ez a kezdet rendkívül termékenynek bizonyul. Bár Bánsági Ildikó parancsoló egyénisége, szerelmének a bíri akarásra koncentráló egyértelműsége el is tompítja ezt az erotikus töltést s rejtett feszültséget, a többi lány elfojtott vágyódása, erotikus álmodozása újra meg újra visszahozza ezt az alaphangulatot. Mert ami Abigailnál tudatos cselekvés, bosszú és sértett szerelem, az a többenél csak frusztráció, elfojtott álom, valami csak sejtett vágyakozás, ami éppen kielégíthetlenségénél fogva csap át agresszióba, majd érthetetlen bosszúállási sorozatba. Ok maguk találják fel, hogy eszközei legyenek a boszorkányüldözésnek, mint ahogy a boszorkányság szerepkörét is ők határozzák meg. S ők valóban csak eszközök: Putnam gazda számára ők a vagyonszerzés eszközei - amit minden megmondás nélkül vállalnak, hiszen itt is bosszút lehet állni, bár maguk sem tudják, miért olyan fontos ez. Putnam az ő segítségükkel sajátítja ki egymás után a telkeket: valahogy megszerzi a gyanúba jutottak földjeit. De ők kínálják fel magukat a bíróságnak is eszközül, s Danforth kormányzóhelyettesnek csak el kell fogadnia ezt a lehetőséget. Nem „felülről” találják ki a boszorkányper, hanem „lentől” hozzák az ötletet, bár maguk sem tudják, hová fog vezetni ez a megszállottságuk. A többi már a dolgok logikája, valamint az érdekek játéka útja. S az előadás ezt az „alapozást” dolgozza ki a legszínesebben: hogyan és miért keletkezik ez a hangulat, hogyan születik meg előbb az eszköz, s hogyan illeszkedik be a „célok” sokaságába ez a hisztéria. Egy fordított machiavellizmus logikáját keresi Berényi: hogyan szentesíti az eszköz a célokat. Csak végső soron érvényesülnek aztán általánosabb politikai érdekek, a kormányzó-helyettes által képviselt hatalmasságok általánosabb és most már helyére billentett machiavellizmusa csak később tudja betölteni funkcióját.

Ehhez járul még egy színpadi, rendezési korrekció: Hale tiszteletes alakjának

Arthur Miller: A salemi **boszorkányok** (József Attila Színház)
 Kránitz Lajos (Proctor), Bánsági Ildikó (Abigail) és **Bodrogi Gyula** (Parris tiszteletes)
 (Iklády László felv.)

megegerősítése, felnagyítása, Horváth Sándor ritkán látott, súlyos veretű alakításában. Valakinek ugyanis „tisztességesen” is fel kell találnia az ördögöt. Ezt a szerepet vállalja magára az ördögűző pap. Ő az, aki az erotikus indíttatású látomássorozatban meg hisztériában azonnal megérzi a test- és bűnszagot, és úgy sejtí, magával az ördöggel is találkozása lesz. S aztán a játék úgy alakul, hogy a lányok hisztériája és Hale egyre kíméletlenebb nyomozása és vádaskodása kéz a kézben halad. Ő az, aki a lányok képzeletét vezérli, aki nevet ad gyűlöletüknek vagy naivitásuknak, s aki szinte a legteljesebb naivitással el is hiszi, hogy itt az ördögtől megszállott ártatlan lányok igazmondásáról van csupán szó. Pedig ő csak sugalmaz, anélkül, hogy észrevenné: amit ő sejt, azt a lányok igazolják, mert ha nem ezt tennék - Hale ellenük fordulna, és őket vádolná ördögösséggel. Félelem és naivítás, bibliás vakság és szadizmus, jóhiszeműség és embertelenség fonódik össze kapcsolatokban. De ehhez az ívhez tartozik az

is, hogy Hale a játék közepén „megtér”: észreveszi tévedését, hiszen viszonylag tisztességes partner, és fellázad a kormányzóhelyettes ellen - persze már késő. S voltaképp nem is igen tud ő fellázadni. Ennek a figurának kiemelése újabb szín a drámában: a jóhiszeműség kelepcéire figyelmeztet, és a kelepce ragadosságára. Hale sem tud belőle szabadulni. Mert nincs elvont tisztesség.

Berényinek tehát sikerül egy új aspektust találnia a drámához de csak azért, mert Miller alkotásának sokféle aspektusa van. *Nem egyetlen szálból*, motívumból vagy „hátsó gondolatból” épít, mint a modern paraboladarabok általában. Nála - ha csak egy villanásra is a motívumok sokasága áll minden gesztus mögött, s ez tudja más színben, más mondanivalóval feltámasztani a művet. A különös csak az, hogy éppen Proctornak, a darab születésében oly jelentős szerepet játszó figurának jut kevesebb az érdekesség fényéből. Nem Kránitz Lajoson múlik ez: az ő súlyos, visszafogott egyénisége, a mögöttes

rétegeket is érzékeltető alakja helyén van, embersége és megesettsége (Abigail iránti egykori szerelmére gondolok) remekül megfogalmazott ellenpontokban tűnik át gesztusain. Csak éppen a néző figyelmé fordul szívesebben a per pszichológiai feltételei felé. A hisztéria ön-pusztító méreteit akarja megérteni, meg azt a fordított machiavellizmust, melyet a rendezés kutatót fel a szövegben, történetben. **Ezért fontosabb számára Szerenci Éva tanúskodása.** Ő az a Mary Warren, aki szeretne kibújni a hamis tanúzásból, s kicsit Proctorra való tekintettel visszavonni vádjait. S már-már sikerül is megerősítenie a szívét a többi lánnyal szemben is, már-már sikerül Proctor igazsága mellé állni, mikor Abigail kitalálja, mit kell tennie: őt, Mary Warren kezdi vádolni eszelős transzba esve, s Mary képtelen továbbra is kitartani vallomása mellett.

Persze lelkét nemcsak Abigail sikítózása töri meg. A kormányzóhelyettesnek is kényelmesebb az ördöggel való paktálás vádját fenntartani, s nem „meghátrálni” az újabb kivégzések előtt, mintsem újratekinteni az egész tárgyalást, az eddigi kivégzéseket, vádakát semmisnek nyilvánítani, s ezzel elismerni saját gyengeségét. Az igazságot, gondolja, úgysem lehet kideríteni. jobb a politikai ésszerűséget követni: amúgy is lázadás fenyegeti már ezeket a módszereket, keménynek kell maradni. S Fülöp Zsigmond, a kormányzóhelyettes, kemény is, kegyetlen is, szinte már harsogóan az. S mégis, ezzel a „túljátszással” még mindig Miller koncepciójában marad. A fentebb idézett önéletrajzi jegyzeteiben írja ugyanis Miller, hogy erősen megbánta, hogy a darabban „elembesítette” ezt a szadista figurát. Akkor ugyan-is úgy érezte, hogy a teljes embertelenség valami mesebeli dolog, s mint ilyen hihetetlen és valószerűtlen. Később, a bemutató után aztán úgy érezte, még inkább ki kellett volna emelnie ennek az alaknak romlottóságát, kegyetlenségét: így lett volna hű igazán a történelmi figurához. S a rendezés voltaképp ezt az „utólagos” Millert keresi és találja meg ebben a „keményebb” játékban. Nem magyarázni akarja a figurát, hanem egy-értelműen mint gonoszt megragadni. Persze: ebben is van egy adag naivítás Miller politikai tudatából, hiszen itt sem a „tisztá gonoszság” működött, s a politikai embertelenségnek is más arculata van. Talán ezért is halványabb az előadás

második része: Berényi túlságosan komolyan vette Miller „önkritikáját”.

Ebből a megjegyzéséből már kiviláglik: az előadás bizonyos tehertételektől eltekintve mély és alapos élményt nyújt. Berényi a mélyebb pszichológiai környezetet akarta láthatóvá tenni, és ezért csökkentenie kellett a játék politikai-társadalmi horizontját. Ezzel a csökkentéssel viszont sikerült megteremtenie a figurák mélységélességét. Rebeca Nurse fenséges emberi méltósága csak így világíthat, s csak így válik láthatóvá Parris tiszteletes furcsa kétlelkűsége, gyengesége, és már-már komikus gyávasága így villan elő fenyegetettsége mögül. S természetesen csak így lengheti át az egész előadást az erotika furcsa - valójában meglehetősen antipuritán - hangulata. Anélkül, hogy valami pszicho-analitikus magyarázatot akart volna keresni. Egyszerű emberi motívummá stilizáltan. A játék második részében csökken ez a sokszínűség, a motívumok többszólamúsága. S elszürkül egy-egy jelenet feszültsége is: nincs hová kapcsolnunk a történetet, a problémát. A befejezés aztán ismét teljes pompájában mutatja meg a művet.

Bánsági Ildikó végre kilépett a hebrencs és gyors beszédű menyecske szerepköréből, és bonyolultabb emberábrázolást vesz célba. A szépség és démonikus romlottság, a céltudatosság és szenvedélyesség színeiből kell megalkotnia Abigailt. S ez sikerül is neki. Szemes Mari (Elisabeth) nagyszerű ott, ahol vakon tisztességesnek kell lennie - mikor férjét éppen szolidaritásával löki börtönbe. Fenntartásaink vannak viszont meghatódásaival szemben: Proctor és felesége között bonyolultabb viszony szövődött, amit nem tud átfogni ez a küszködő féltékenység és fájdalom. Szabó Éva teremti meg a rettegés atmoszféráját: ő az első vádlott ebben a hisztérikus perben, s mesebeliségével jól üti meg ezt az alaphangot. Bodrogi Gyula drámai szerepében képes a sok-rétűségre, a le sem írt, csak sejtetett jellemtulajdonságok érzékeltetésére: „udvara” van játékának. Csak az előadás vége felé enged ki ebből a szorításból. Fehér Miklós díszletei egyszerűek és funkcionálisan egyértelműek. Talán a bírósági jelenethez látszanak kevésnek. János-kúti Márta jelmezei jól sejtetik a tragédia „mélyrétegét”, a bűnös erotikát.